

Nagy Gábor

A lírai önértelmezés Baka István költészetében

Lator László érzékeny tanulmányban elemezte Baka István költészetének fordulatait, a kezdetektől az *Égtájak célkeresztjén* kötetig. Lator bevallottan kevésbé szereti a *Döbling* verseinek „barokkos-romantikus-szecessziós ajzottság”-át, mely szerinte „semmiképpen sem következik az előzményekből”, üdvözli viszont, hogy a költő e „közjáték” után a tárgyias kifejezés felé fordult.

A *Sztyepan Pehotnij testamentuma* felől nézve azonban a „barokkos” korszak nem nevezhető közjátéknak. Baka-Pehotnij kötete olyan összefoglaló jellegű önértelmezés, amely visszamenőleg (át)értelmezi egész addigi életművét, kiteljesítve a folytonosságot, mely összefűzte korábbi köteteit. A *November angyalához* pedig kiegészíti a Pehotnij-kötet szintézisét, koherensen illeszkedve ugyanakkor az egész életműbe; én a koherencia egyik fontos elemének az *önreflexivitást* látom.

Való igaz, első köteteiben ez szórványos jelenség, ám mindannyiszor fontos, a kötetszerkezet szempontjából hangsúlyos versekben fordul elő. Csirái már a *Prédikátorénekekben* és a *Vázlat A vén cigányhoz* című versben is felbukkannak, ez utóbbiban már versszervező motívumként, akárcsak a *Petőfiben*, melyben „Egymásra rímelő virágok nyílnak: Mit meg nem írhatok, a dalt / teremné máris e vidék?”. Itt válik szét először a költői én individuuma és az alkotás folyamata. A *Zrínyiben* pedig visszájára fordul e folyamat: „engem már e vers nem költ meg újra”, vagy a *To be or not to be* címűben: „én csak addig vagyok míg e vers / megírja azt aki e verset írja / e vers tehát nemlétemmel pöröl”.

Az *Égtájak célkeresztjén* kötet záróverse Baka egyik kiemelkedő alkotása. A *Tájkép fohással* pusztá önéreflexivitás, az alkotásfolyamat vallomásverse, melynek utolsó strófái már legújabb verseit előlegezik:

*Talán te írod, Istenem,
a föld színére versedet?
Hozzád fohászokodom – nekem
add meg, hogy benne rím legyek!*

*És hogyha rímnek engemet
elég tisztának nem találsz,
beérem azzal is – legyek
versedben asszonánc!*

A *Farkasok órája* kötetben két remekműben, az *Esős tavasz* és az *Őszi esőzés* című párversekben villan fel az önreflexivitás az utolsó előtti versszakokban; a *Hodaszevics Párizsban* utolsó sorának Aranyt is idéző parancsa pedig így hangzik: „Tedd le a tollad! Torkig ér a menny.” E verseken kívül a Yorick-ciklus néhány darabjában tűnnek fel önreflexív elemek, hol burkoltan, hol közvetlenebbül, de mindig csak marginális jelenségeként. A Pehotnij-kötetben mennyiségileg nagyobb, de szintén háttérmotívum az önreflexivitás; fontosabb az *Egy József Attila-sorra* és a *Menhír* című versekben, villanásnyi szerepű a *Fém hőmérőtok*, *Álmatlanság*, *Hodaszevics Párizsban* és a *Ha minden széthull* esetében.

Az önreflexivitás pályája kezdetétől végigkíséri Baka költészetét; szerepe ugyan nem mindig egyforma jelentőségű, a Pehotnij-kötetben inkább marginális jelenség, hogy aztán a *November angyalához* című új kötetében minden eddiginél hangsúlyosabb motívumként jusson kötet- és versszerző szerephez.

Az új kötet verseinek majdnem a fele tartalmaz önreflexív elemeket: hol a versírásra, az alkotás folyamatára, hol a költészet anyagára, a nyelvre reflektálnak, hol pedig az éppen íródó verset, annak egyes sorait értelmezik. Ez a reflexió az esetek többségében önértelmezés is: az *alkotás* és az *alkotó* (illetve a költői én) Bakánál tehát nem válik szét; az alkotásra reflektáló motívumok az alkotót is értelmezik, kiemelve ezáltal a költői én egyik vonását, a művészlétet. A Baka-versek személyessége természetesen nem merül ki ebben, ám az önreflexiók gyakorisága sejteti: Baka számára saját személyisége leginkább mint költő-, művészindividuum értelmezhető. (Az általa oly gyakran felvett művészálcrok – zeneszerzőktől költőig – is erre engednek következtetni.)

Az önreflexió a lírában sem új jelenség (bár kétségtelen, hogy századunkban vált igazán fontossá), a szakirodalom azonban főként mai prózánk értelmezésekor vizsgálta mibenlétét. Három fő típusát ismerhetjük meg Baka István verseiből. Az első típusban, amely tágabb értelemben vett (mert inkább a költészet egészére vonatkozó) önreflexivitás, a szöveg a költőlétre, a versírás tényére, illetve annak folyamatára reflektál. A második a szorosabb értelemben vett önreflexió: ebben az esetben a vers önmagát közvetlenül értelmezi; nevezhetnénk ezt úgy is – kölcsönvéve Szegedy-Maszák Mihály terminológiáját, aki a prózára vonatkoztatta –: a *vers, amint írja önmagát*. A harmadik esetben az előbbivel rokon jelenséggel van dolgunk, azzal a különbséggel, hogy itt a költészet anyagára, a nyelvre reflektál a szöveg. E típusok ritkán fordulnak elő vegytisztán, általában összefonódnak, együvé tartoznak (ezáltal is igazolva azt az irodalomelméleti közhelyet, hogy majd minden rendszerezés és tipizálás nehézkesnek – vagy részlegesnek – bizonyul, ha a gyakorlatban méretik meg). Negyedikként, mintegy zárójelben említtem meg az anagrammát, ezen belül is azon esetét, amikor a költő saját nevét rejti el a szövegben, mintha vízzel látná el versét; ez a jelenség azonban csak közvetve kapcsolódik az önreflexió fenti három változatához.

A festészet jellegzetes önreflexív motívuma, amikor a festményen – például tükör révén – megjelenik az is, aki s ahogy a képet alkotja. A költészetben hasonló eljárással éltek már Tinódi idejében, többnyire a versek utolsó soraiban. Ám e verszárlatok szer-

vetlen függelékek voltak, s az újabb korok költészetének vívmánya, hogy az ilyen betétek lassacskán a versek szerves részévé váltak. Baka István *Szekér* című versében az alkotó művész képe szinte csak mellékesen, egy pillanatra villan fel, de szerves részeként a műnek:

*Agyagos úton vánszorgó kerék
Kínlódva-lassan fordul el a Nap
Sárdarabok ragacsos napok éjek
Keringenek föl s hogy a szekér halad
Visszapotyognak így kapom fel én is
és ejtem vissza versem szavait
Szekér vagyok rozoga és nehézkes
Nyikorgok fájok már csak egy szelíd*

*Fészerre vágyom korhadozni békén
/.../*

A vánszorgó kerék, a szekér, napok és éjek sárdarabjai szinte észrevétlen válnak az alkotó, a vers, a vers szavainak metaforájává, s hasonlóan egységes képi rendszeren át vezetnek el a záróstrófiáig, melynek második sorában elrejtett a költő egy önironikus anagrammát is: „Miféle ló húz ki ül a bakon”. Kesernyés önironia: a költő-szekér nem tudja, milyen ló húzza, s ki irányítja a lovakat; a költészet, az alkotás – és így a művészet – értelme kérdőjeleződik meg e sorban. A *Háry János csőszdala* hasonlóan önironikus, és szintén „profanizálja” a költői mesterséget: „Hiába forгатom kereplő- / Versemet angyal-seregélyek / Csattogva tőkémre szállnak.”

Ezek a versek tekinthetők a *Philoktétész* közvetlen előzményeinek. A *Philoktétész* szintén a versírásra reflektál, ám itt már szinte szemünk előtt íródik a vers, a szöveg gyakran közvetlenül önmagát értelmezi; emellett egy helyütt reflektál a nyelvre is, tehát önreflexivitás szempontjából komplex vers. Első olvasásra epikus jellegűnek tűnik. Valóban, a dikció, az ismétlődő „folytassam-e” kiszólások előadóművészt imitálnak, ókori görög lantost, aki a trójai háború egy érdekes epizódját meséli el. A lantos azonban rendhagyó módon mesél: oly gyakran reflektál történetére, saját történetmondására és annak módjára, hogy e reflexiók magukba szívják az epikus elemeket (hozzájárul ehhez az erőteljes metaforák itt is szigorú rendje).

Az első és a harmadik, tehát a páratlan szakaszok egy bokros hasonlattal indítanak, melyek kezdő képe – „Akár a leprás akiről lerothadt / minden vonása” – azonos; az ezt követő sorokban az epikum és a reflexió egymásba játszását hozza létre a költő bravúros szerkesztéssel. A második és a negyedik, páros szakaszok szintén ismétlődő retorikai alakzattal („folytassam-e”) indulnak, hogy újra csak a történetmondás illúzióját keltsék; illúzióját, mert a heroikus történet helyett egy nagyszabású apokaliptikus vízió tárul fel előttünk, a „mészárszék a menny” döbbenetes képétől a zárósorokig:

*és Párisz minden percben földre rogy
porrá ég Trója és a szörnyű sebből
mint anyaméhből kihaló mítosz
már csecsemőként elragadja az
íjat és halálra sebzeti az időt.*

Az önreflexív elemek tökéletesen illeszkednek e vízióba: a sorvégekről lefoszlott a rím, a hűsként bomló szavak és a jambusok kolompja hangulatilag előkészíti és erőteljesebbé teszi a víziót.

A Bakára jellemző ellentétező szerkesztésmód persze itt is érvényesül: a látszólag dísztelen vers kompozíciója a megszerkesztettség tökélye. A vers szimmetrikus pontja-in elhelyezett ismétlések, az ezeket követő szintén szimmetrikus variációs ismétlések szigorú rendje felesel a borzalmas látomással.

Baka korábbi verseiben büszkén vállalja a rímekeket: az önreflexiók sok versben (például *Petőfi*, *Zrinyi*, *Tájkép*...) vonatkoznak a rímekre; a *Philoktétész* önreflexív rétegében szinte kérkedik a leprással azonosított vers rímtelenségével, a szavak bomló húzával, ám így sem tudja elrejtetni a figyelmes olvasó előtt a tudatos művész képességét, a vers csodálatos megszerkesztettségét.

Lator László már idézett tanulmányában írja Baka egyik régebbi, *Átutazóként* című verséről: „Ebben a Szabó Lőrinc-es áthajlásokkal, a környezetbe belemosódó rímekkel így-úgy megpántolt, egy cseppet sem szárnyaló szövegben itt-ott váratlanul felfénylik egy szó, kép, lírai futam...” A *Csak a szavakra* is illik ez az elemzés. A *Philoktétész* metaforizáltságával szemben a *Csak a szavak* lecsupaszítottságával „a szubjektum fenyegetettségének szinte tárgyilagos, mindenesetre tárgyszerű leírását formálja. Még hozzá úgy (...), hogy a költeményt előadó egyes szám első személy nem tágit a dalformától, a dalszerűségtől, jóllehet a sűrű áthajlások (...) a töredezettséget lopják be...” (Fried István)

A szubjektum szeretne megszabadulni e fenyegetettségtől; ezt sugallja a vers ráolvasásszerű monoton dikciója, az önreflexív elemek önértelmező és „öngyógyító” jellege. A vers a szó hatalmát szuggerálja. S „mire való a szó hatalma – kérdezi a Pehotnij-kötet kapcsán Bombitz Attila –, ha nem arra, hogy a kimondás lehetőségével tudatosítsuk és örökkévalóvá tegyük egzisztenciánk örvényeit, menhírként felmutatva magunkat...”

A *Menhír* egyik szemléleti előzménye a *Csak a szavaknak*: „Elhagynak a szavak”, mondja ott, „csak a szavak már nem maradt más”, panasolja itt a költő, mintegy feleselve korábbi művével. Ám a szavak értékét ki is kell küzdeni: „Mily elgyűrődött-otthonos szavak / Idéznek fel, Marina, ifjúság!” – kiált fel elégedetlenül az *Orosz szonettek* költői énje. Emitt rezignáltan jegyzi meg: „de hát az is csak szó a mély”. Mégis, nincs más remény, mint a megnevezés: „nevez meg és a név a szó majd / kiszabadulva partot ér”. Miközben a nyelv alapelemére, a szóra vonatkozó önreflexiók révén a vers megírja önmagát, eljutunk a záró szakasz végkövetkeztetéséhez:

*jó volna lenni még talán de
mit is tegyek ha nem lehet
a szótáradba írj be s néha
lapozz föl engem és leszek*

„A néven nevezés azt a magatartást jelöli, amely nem elégszik meg a jelenségek konstatálásával (...), hanem élményeit értelmezi is” – írja N. Horváth Béla a *Farkasok órája* kötet kapcsán. S milyen igaz ez Baka legújabb kötetének verseire is! Így ír az *Orosz szonettekben*: „Van, amit én se mondhatok, különben / Idő előtt feltámadnak a holtak.”

A költő emberléptékű kétségbeesettségét a pilinszkysen megszürt versbeszéd, a szerkezet észrevétlen megformáltsága igyekszik leplezni. Első olvasásra is feltűnik a jambusok makacs, monoton zenéje, mit alig lassítanak spondeusok, s csupán kétszer színeznak trocheusok. A rímek színtelenségén az sem változtat sokat, hogy mindegyik rímpár más magánhangzójú; az első versszakban négyes rím van ugyan („csak a szavak-mondata tapad”), de csak a magánhangzók csengenek össze. Az első és az utolsó szakaszt leszámítva valamennyiben egyszótagos asszonáncok szerénykednek a sorok végén.

Mindez a monotónia unalma felé lendítené a verset, ám Baka – aki saját bevallása szerint gyakran zenei szerkezetek megvalósításával kísérletezik verseiben – rendkívül finom szerkesztéssel erényt kovácsol e (látszólagos) fogyatékoságból: a makacsul monoton ritmust többféleképpen is ellensúlyozza. A sormetszetek így tagolják egy szakasz sorait: 5/4, 4/4, 5/4, 5/3. A második sorok szimmetriája felel a másik három sor – és főként a másik nyolcas, rímválaszt hozó sor – aszimmetriájával. A húsz sor fele – éle- sebb-tompább – enjambement-nal végződik, a legélesebbeket alliterációval enyhítve: „tapad / testemre, közötti / küszöbben”. A jambusok egyirányú sodrását ellenpontoszák az ismétlődő szerkezeti motívumok. A kezdő sor a harmadik versszak elején változatlan formában visszatér, két egységre tagolva ezáltal a verset. A „csak a szavak” kifejezés ötször, a „szavak” szó hatszor, a „csak” szócska pedig hétszer fordul elő.

A vers motívumköreit az önreflexív elem, a *szó* motívuma fogja össze, mint egy sűrű szövésű háló. Az utolsó versszak a megnevezést hirdeti menekülésként, ám olyannyira profanizálva, hogy félreismerhetetlen a keserű ironia, mely átítatja ezt a gyönyörű Baka-verset.

Baka István költészetét a kezdetektől áthatja a transzcendencia iránti vágyakozás. Első köteteiben a biblikus képek és Krisztus megidézése volt az uralkodó, az *Égtájak...* utolsó ciklusától „kiiktatózott a versekből Krisztus (...), a transzcendencia így egy tényezőre, Istenre szűkült le, ám a menny nem magasabb létsíkot, hanem a kisszerű földi világ tükrözését jelenti csupán. A személyes, gondviselő Isten megszűnt: az embernek önmagával kell szembenéznie. Az égbolt rekvizitumai (...) ezért jelennek meg lefokozó (...) költői trópusok formájában.” (Szilágyi Márton)

A gondviselő Isten hiánya és az önmagunkkal való szembenézés kényszere lehet az oka, hogy Baka istenes verseibe gyakran szűrődnek be önreflexív mozzanatok, s fordít-

va: önreflexív verseinek majd mindegyike utal Istenre; még a *Csak a szavakban* is találunk ilyen utalást: „nem táplál a kenyér s a bor”; későbbi versei közül pedig a *Yorick visszatér* és az *Én itt vagyok* Istennel perlekedő „fordított” zsoltára sorolható ide.

A *Yorick visszatér* szarkasztikus vers, két önreflexív sora is merő gúny: „Rangjelzés vagy patent e képzavar / Ha téged nem hát engem sem zavar.” Az *Én itt vagyok* óvatosabban, szinte féltéken szólítja meg Istent:

*Én itt vagyok de hol vagy te Uram
S hol voltál amikor kerestelek még
A borban asszony-ölben álmodok eszmék
Tömjéngödében is csak önmagam
Találtam nem voltál a bűnre mentség
S a büntetés sem egyetlen szavam
Se szólított meg Te se szólítottál
S azt hiszem már Te vagy aki voltál*

Az utolsó sor már burkolt szemrehányás. Az utolsó előtti versszakban derül ki, mily keserű e vád:

*Most megpróbálom mégis kitalálni
Valaki vagy Te^{csúsz} csúszán akármilyen
Sorvégre rímnem jól jöhetsz ugyan
De jobban élsz a vírusban s a rákban
Mint a tehozzád esdeklő imákban
S ha megtagadlak azzal adnék létet
Neked hát nem tagadlak s végre véged*

Minden csupa paradoxon: a versszak egyetlen rímtelen sora állítja, hogy „sorvégre rímnem jól jöhetsz ugyan”; s a megnevezés mint léteremtő, létrehozó gesztus is visszajára fordul itt.

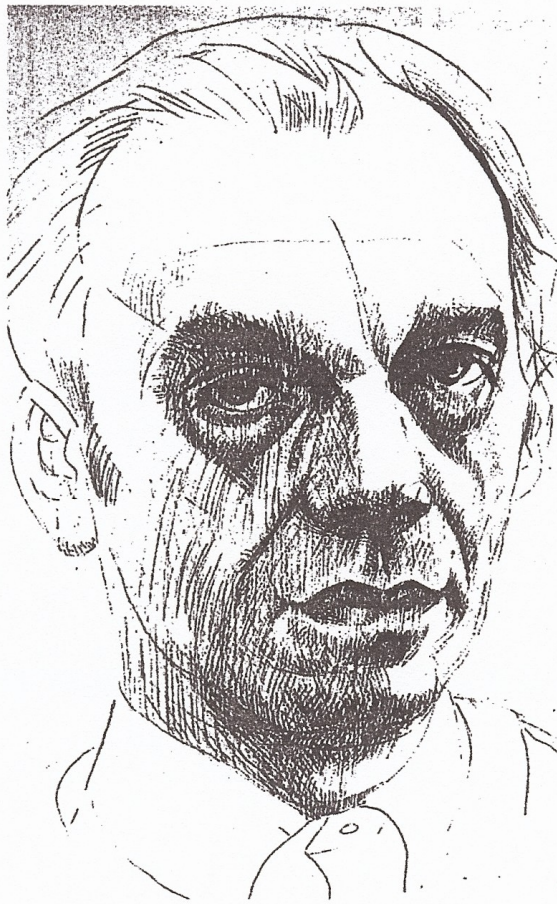
A *Zsoltár* még kérlelve fordul Istenhez: „Tudod hogy nem szeretlek Istenem / Hagyj élni akkor tán meg is szeretlek”, s idekívánczik az utolsó két sor, mely gyönyörűen használja föl azt a nyelvtörténeti tényt, hogy az átkoz korábbi formája áldkoz volt: „Átkoztalak de most megáldanálak / Ahogyan áld vagy átkoz mind ki él.”

Az *Én itt vagyok* sem tagadja meg Istent közvetlenül, sőt, a zárósorok megrendítő fordulatot hoznak: „Meggyszabadultam tőled mégis árvád / Vagyok Uram ki várva várva vár rád.” A figura etimologica megduplázása elemi erővel idézi az *Ó-magyar Mária-siralom* könyörgését is.

Feleselnek egymással Baka István önreflexív versei. A *Carmen-dalokból* is a megnevezés, a kimondás problémáját idézi fel. Itt kerül összhangba az *Én itt vagyok* és a *Csak a szavak* egymással ellentétes önértelmezése:

Ó, Carmen! Ha kimondtam a
Neved, mely nem csak szó, de élet
S halál esszenciája – ma
Tudom már: az volt az ítélet
S nem a hóhérvég, melyen
Ellengem holnap dallamát vad
Nevednek: Carmen, Carmenem,
S azt is, hogy áldlak, áldlak, áldlak.

Baka István rendkívül tudatosan építi fel életművét. Egyes köteteiben a ciklusokat sokféle szál fűzi össze; a különböző kötetek pedig nemcsak egyes régebbi versek át-
vételével, hanem sokkal rejtettebb módon is kapcsolódnak egymáshoz. A transzcen-
dencia utáni vágy, a szerepversek sora mind e kapcsolódását szolgálja, miként – s ez
a *November angyalához* egyik fontos tanulsága – az önreflexivitas is. Csak remélhetjük,
hogy a költő keserű proféciaja – „Fekszem, infúzióba kötve, / Papír fehérén – lepedőn,
/ Mint vers, félbehagyott örökre. / S lecsöppen maradék időm” – nem válik valóra.

Kormos - Yorick